

О. О. Булана

ТЕНДЕНЦІ РЕФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТНО-ПОДАТКОВОЇ ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні тенденції в застосуванні інструментів бюджетно-податкової підтримки підприємств в Україні протягом 2009—2012 рр. Зроблено висновок про недостатній рівень результативності інструментів, що застосовуються, та запропоновано напрями їх удосконалення.

Basic trends in application of the budget and tax mechanisms of the state aid to the enterprises in Ukraine during 2009—2012 are considered. Conclusion about low performance level of mechanisms in use is done; main ways to improve such mechanisms are substantiated.

Ключові слова: бюджетно-податкова підтримка підприємств, бюджетне фінансування, податкові пільги, державні гарантії.

Важливим аспектом забезпечення стійкості державних фінансів в умовах світової нестабільності є ефективність і прозорість усіх інструментів бюджетно-податкової підтримки підприємств. В Україні державна підтримка підприємств має значні обсяги. Тому актуальним є питання підвищення результативності бюджетно-податкової підтримки підприємств із метою забезпечення розвитку національної економіки в умовах обмеженості бюджетних ресурсів.

Дослідження окремих інструментів бюджетно-податкової підтримки підприємств широко представлено в працях вітчизняних науковців. Одне з перших досліджень ефективності застосування державної підтримки підприємств України, зокрема з допомогою кредитів під державні гарантії, проведене І. О. Луніною [1; 2]. Значний внесок у її вивчення в контексті державно-приватного партнерства зробила І. В. Запатріна [3]. В. В. Баліцька розглядає фіскальну підтримку реального сектору в аспекті її впливу на формування капіталу підприємств [4]. Дослідження А. М. Соколовської присвячені податковим аспектам стимулювання підприємницької діяльності [5]. Л. Л. Тарангул та Д. М. Серебрянський здійснили спробу вивчити питання ефективності застосування в Україні бюджетної підтримки та податкового стимулювання національної економіки [6].

В умовах погіршення позицій вітчизняних підприємств на міжнародних ринках та обмеження доступу до капіталу внаслідок негативного впливу глобальної фінансової кризи протягом останніх років розширився перелік бюджетно-податкових інструментів, спрямованих на стимулювання економічної діяльності.

Одним із ключових інструментів в Україні залишається пряме фінансування підприємств із державного бюджету в межах бюджетних і цільових програм, спрямованих на підтримку конкретних галузей чи напрямів економічної

© Булана О. О., 2013

діяльності, або за результатами проведеного конкурсу на отримання бюджетного замовлення (табл. 1).

Таблиця 1. Державна підтримка підприємств в Україні з допомогою бюджетного фінансування у 2009–2012 рр., млн грн

Напрямок підтримки	2009	2010	2011	2012
Науково-технічні розробки	85,2	297,2	46,5	189,6
Підготовка кадрів та підвищення кваліфікації персоналу	2,3	11,1	7,5	1,8
Природоохоронні заходи та енергозбереження	17,2	111,7	328,4	64,0
Малий та середній бізнес	0,1	0,2	0	2,0
Забезпечення зайнятості	0	0	0	15,5
Розвиток культурного надбання	0	0	0	141,4
Гірнич та металургійна промисловості	51,6	56,3	147,8	86,0
Вугільна промисловість	6 178,8	7 343,3	10 091,2	12 583,7
Енергетика	5 101,3	4 229,3	79,4	4 264,7
Машинобудування, в т. ч.:	268,6	103,4	695,2	465,6
суднобудування	0	0	0	0
авіабудування	81,8	0	496,2	242,7
космічна галузь	178,9	103,4	199,0	222,3
машинобудування для агропромислового комплексу	8,0	0	0	0,6
Фінансові послуги	0	2 000,0	0	0
Інші	0,9	10,2	318,5	4,2
Сільське господарство	1 892,5	1 911,5	2 157,8	998,7
Всього державної підтримки	13 598,6	16 074,2	13 872,3	18 817,3
Всього державної підтримки без сільського господарства	11 706,1	14 162,7	11 714,4	17 818,6

Джерело: розрахунки автора на підставі Звітів про виконання Державного бюджету України за 2009–2012 рр.

З табл. 1 випливає, що отримувачами бюджетного фінансування у 2009–2012 рр. були здебільшого підприємства вугільної галузі, енергетики та сільського господарства, тоді як частка інших галузей чи напрямів була незначною.

Аналіз бюджетних програм дає змогу виокремити особливості державної підтримки підприємств за окремими напрямами. Так, основною формою підтримки авіабудування у 2011 та 2012 рр. було поповнення статутних фондів авіабудівних підприємств, космічної галузі — обслуговування кредитів, залучених під реалізацію проекту “Циклон-4” (220,5 млн грн). Сприяння науковим і науково-технічним розробкам надавалося в значно менших обсягах (111,5 млн грн для космічної галузі у 2012 р.). Однак саме підтримка НДДКР у високотехнологічних галузях вважається найбільш обґрунтованою та доцільною, оскільки вони є джерелом дифузії знань і створюють значний позитивний ефект.

Окрім того, переважна більшість програм бюджетного фінансування спрямована на забезпечення саме поточної діяльності суб’єктів господарювання.

Зокрема, основним напрямом фінансування вугільної галузі є державна підтримка вугледобувних підприємств на часткове покриття витрат із собівартості готової товарної вугільної продукції.

Протягом останніх років значно збільшилися обсяги бюджетно-податкової підтримки шляхом надання податкових пільг. У 2011 р. втрати державного бюджету від надання пільг із податків, які адмініструвалися Державною податковою службою України (ДПСУ), перевищили 59 млрд грн [7]. Крім того, обсяг пільг з оподаткування при переміщенні товарів через митний кордон (надання пільг контролювалося Державною митною службою України (ДМСУ) становив майже 44,0 млрд грн. За нашими оцінками, із загальної суми цих втрат лише 45,7 млрд грн (близько 45 %) можна віднести до державної підтримки підприємств, а з урахуванням пільг для сільського господарства, рибальства та лісництва — 58,6 млрд грн (близько 57 %). Інші пільги варто розглядати або як нормативні вимоги справляння певного податку (наприклад, звільнення від ПДВ міжнародних перевезень; пільги у зв'язку з виконанням міжнародних угод щодо уникнення подвійного оподаткування), або як такі, що мають очевидну соціальну спрямованість (наприклад, підтримка організацій інвалідів).

Обсяги податкових пільг, які слугували інструментом підтримки підприємств, в узагальненому за окремими напрямками вигляді подані в табл. 2. Їх значне зростання у 2010—2011 рр. було зумовлене як збільшенням розмірів пільг, що діяли раніше, так і передбаченням у Податковому кодексі України нових напрямів такої підтримки.

У 2011 р. найбільшу за обсягом підтримку за рахунок податкових пільг отримали підприємства енергетики через значне збільшення втрат бюджету з ПДВ за операціями з ввезення на митну територію України природного газу (22 млрд грн). Очевидно, що таке зростання було зумовлене збільшенням ціни на природний газ, а тому пов'язане зі зменшенням ціни для споживачів природного газу та прагненням поліпшити фінансове становище головного імпортера газу — НАК “Нафтогаз України”. Таким чином, ця пільга була б обґрунтованою лише в тому випадку, якби надавалась як тимчасовий інструмент підтримки споживачів газу на період проведення реструктуризації економіки з метою зниження обсягів споживання природного газу та підвищення її енергоефективності.

Водночас імпортований НАК “Нафтогаз України” природний газ, який було звільнено від оподаткування ввізним ПДВ, при його постачанні споживачам оподатковується за нульовою ставкою згідно з п. 22 розділу XX Податкового кодексу України. Через таку пільгу тільки у 2011 р. державний бюджет недоотримав понад 575 млн грн (це не стосується населення, теплокомуненерго та бюджетних організацій). Зазначена пільга має на меті зниження ціни природного газу для суб'єктів господарювання. Очевидно, що вона орієнтована на зменшення їхніх витрат і собівартості продукції, проте

Таблиця 2. Державна підтримка підприємств в Україні з допомогою податкових пільг у 2009—2011 рр., млн грн

Напрямок підтримки	2009	2010	2011
Гірнична та металургійна промисловості	0	0	2383,85
Легка промисловість	0	0	68,39
Енергетика	24,88	6864,37	23070,58
Машинобудування, в т. ч.:	86,55	424,13	1521,17
суднобудування	0	0	18,55
космічна галузь	86,55	171,82	283,39
авіабудування	0	252,31	1148,61
машинобудування для агропромислового комплексу	0	0	70,62
Фінансові послуги	7,15	12,25	0,21
Фармацевтика та торгівля ліками*	7879,52	8384,58	9381,92
Сільське господарство	9325,07	13655,74	12897,37
Науково-технічні розробки	4,26	5,18	0
Природоохоронні заходи (відновлювана енергетика та енергозбереження)	386,93	1669,05	3555,59
Інші	1886,46	2308,75	5705,25
Всього державної підтримки	19600,82	33324,04	58584,3

* Зазначені дані наведені з урахуванням інформації щодо пільг з імпорту лікарських засобів та виробів медичного призначення, наданих ДМСУ. Дані про аналогічні пільги ДПСУ свідчать про менший обсяг наданих податкових пільг. Так, згідно з інформацією ДПСУ, пільги для торгівлі ліками у 2009 р. становили 4,5 млрд грн, у 2010 р. — 7 млрд, а у 2011 р. — 3,4 млрд грн.

Джерело: розрахунки автора на підставі даних ДПСУ та ДМСУ.

не передбачає як умови її надання інвестиційного спрямування вивільнених підприємством коштів та зниження енергоємності вітчизняного виробництва.

На противагу зазначеній пільзі інша норма Податкового кодексу України (п. 154.8 ст. 154) — звільнення від оподаткування податком на прибуток підприємств енергетичної галузі в межах витрат за інвестиційними програмами — надає пільгу за умови здійснення капітальних вкладень у реконструкцію та модернізацію міждержавних, магістральних і розподільчих (локальних) електричних мереж та повернення кредитів для фінансування названих цілей. Обсяги витрат бюджету від цієї пільги у 2011 р. становили понад 263 млн грн, однак вона, передбачаючи інвестиційне спрямування коштів, сприяє вирішенню конкретного завдання — модернізації інфраструктури енергетичної галузі України.

Наступним за обсягами напрямом державної підтримки підприємств є надання податкових пільг у сфері підтримки фармацевтичної галузі та торгівлі ліками. Зазначені пільги застосовуються протягом тривалого часу і не є новацією Податкового кодексу України, але з року в рік їхні обсяги зростають.

Основними бенефіціарами таких пільг, зважаючи на те, що кожного року реєструється у десятки разів більше ліків іноземного походження, ніж вітчизняних, здебільшого є іноземні виробники, а також імпортери і торговельні підприємства, які ввозять і продають зарубіжну продукцію [8]. Альтернативою

пільгам із ПДВ з постачання ліків та виробів медичного призначення може бути застосування його пільгової ставки для цієї групи товарів. Це обмежить можливості завищення вартості ліків, особливо при їх імпорті.

З 2009 р. в Україні запроваджено податкові пільги для розвитку альтернативної енергетики та енергозбереження, зокрема, з ПДВ та мита при імпорті обладнання й устаткування, яке не має аналогів в Україні та виробляє електроенергію з альтернативних джерел або спрямоване на енергозбереження. У 2011 р. таких пільг було надано на суму 2,4 млрд грн, однак їхня доцільність є дещо сумнівною, оскільки весь сплачений під час імпорту ПДВ може бути компенсований у майбутньому шляхом віднесення його до податкового кредиту. Основні фінансові втрати для імпортерів такого обладнання відбуваються через сплату ввізного мита (354 млн грн пільг у 2011 р.), а пільги з ПДВ створюють фінансові переваги тільки в тому, що не доводиться вилучати з обігу певні суми коштів.

Починаючи з 2011 р., Податковим кодексом України було запроваджено низку пільг, спрямованих на підтримку машинобудування (фактично відновлено окремі галузеві пільги, скасовані у 2005 р.): з податку на прибуток (7 млн грн у 2011 р.) та податку на землю (11,5 млн грн в 2011 р.) — для суднобудування; з ПДВ та мита — для виробників космічної техніки (203,4 та 14,9 млн грн); з ПДВ та мита — для ввезення товарів для авіабудування (283,4 і 13,1 млн грн). Також звільнено від сплати податку на прибуток підприємства машинобудування для агропромислового комплексу (70,6 млн грн) та літакобудівної промисловості (806 млн грн; у частині прибутку від основної діяльності та від проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт).

Частина пільг із ввізного ПДВ стосується імпорту товарів для потреб окремих галузей та підприємств, у т. ч. машинобудування, у зв'язку з чим слід укотре акцентувати увагу на тому, що ці пільги не захищають вітчизняних виробників аналогічних товарів або товарів із подібними характеристиками, а в деяких випадках навіть їх дискримінують, позбавляючи стимулів розвивати відповідне виробництво всередині країни.

Пільги з податку на прибуток підприємств машинобудування, безумовно, позитивно впливають на розвиток галузі чи підприємства, що його отримує. За свідченнями голови ради директорів “Мотор Січ” В. Богуслаєва, у 2012 р. завдяки пільгам компанія змогла вкласти в модернізацію виробництва 360 млн грн, тоді як у попередньому році таких інвестицій не було [9]. Водночас формулювання цих пільг доцільно уточнити, запровадивши вимогу, що пільга може бути отримана за умов цільового спрямування несплачених податків на модернізацію виробництва.

Пільга у вигляді звільнення від ПДВ операцій з ввезення на митну територію України повітряних суден за договорами оперативного лізингу у 2011 р. становила майже 2 млрд грн. Однак вона також створює нерівні конкурентні

умови для вітчизняних та іноземних виробників, оскільки при придбанні повітряних суден вітчизняного виробництва ПДВ сплачується одразу.

Таким чином, завдяки пільгам держава створює для певних галузей кращі умови, ніж для інших. Критерієм вибору часто є труднощі, яких зазнає галузь, а основною метою надання пільг — підтримка життєдіяльності підприємств. Тобто такі пільги не стимулюють появу та розвиток нових перспективних галузей, натомість вони призводять до недоотримання бюджетом коштів, необхідних для фінансування функцій держави й виконання її соціальних зобов'язань.

Ще одним інструментом підтримки підприємств, що використовується протягом багатьох років, є державні гарантії за кредитами підприємств, застосування яких забезпечує:

— полегшення доступу до кредитних ресурсів на ринкових умовах для підприємств, яким інакше було б складно їх отримати (тобто підприємство без державної гарантії може отримати кредит тільки під більші проценти або ж не може отримати взагалі);

— сприяння отриманню підприємством кредиту на пільгових порівняно з ринковими умовах, тобто під менші проценти.

У 2012 р. державних гарантій було надано на суму 75,3 млрд грн, у 2011 р. — 12,8 млрд грн. Однак не всі з них слід розглядати як державну підтримку суб'єктів господарювання. Так, значна частина цих гарантій залучалася для кредитів державних підприємств під реалізацію інфраструктурних проектів (наприклад, будівництво доріг Укравтодором чи реалізацію інфраструктурних проектів ДП “Фінансування інфраструктурних проектів”). Такі проекти важливі для країни загалом, а не для створення конкурентних переваг окремим суб'єктам господарювання. Після відокремлення державних гарантій для інфраструктури було встановлено, що обсяги наданих підприємствам державних гарантій становили у 2012 р. близько 57 млрд грн, у 2011 р. — 4,3 млрд, у 2010 р. — 2,1 млрд, у 2009 р. — 21,9 млрд грн [10; 11].

На практиці умови надання державних гарантій можуть значно відрізнятися для окремих підприємств. Так, випущені під державні гарантії у 2009 р. облігації Харківського державного авіаційного виробничого підприємства та Київського авіаційного заводу “Авіант” у 2012 р. погашалися за кошти державного бюджету [12], тому для підприємств нічим не відрізнялися від прямого бюджетного фінансування. Такі запозичення фактично дали державі можливість безпосередньо виділити кошти з бюджету на дані цілі дещо пізніше. Водночас кредити під державні гарантії НАК “Нафтогаз України” погашаються компанією самостійно, однак, зважаючи на складне фінансове становище підприємства та обсяги субсидій з бюджету, яке воно отримувало у 2009—2012 рр., досить складно оцінити, за рахунок власних чи бюджетних коштів компанія розраховується за кредитами.

Отже, в умовах, коли більша частина кредитів під державні гарантії погашається за рахунок бюджетних коштів, вони втрачають свою основну функцію — полегшення доступу до кредитних ресурсів для суб'єктів господарювання.

Основною перевагою державних гарантій над іншими інструментами бюджетно-податкової підтримки підприємств є те, що в загальноприйнятій практиці запозичення під такі гарантії погашаються за рахунок коштів позичальника, у цьому випадку — отримувача державної допомоги, стимулюючи його обережніше та раціональніше ставитися до залучених ресурсів. Однак нині, коли значна частина запозичень під державні гарантії погашається за рахунок бюджетних коштів, і ця умова погашення передбачається ще на етапі прийняття відповідного рішення, така перевага нівелюється: з інструменту підтримки підприємств названі гарантії перетворюються на приховані державні запозичення.

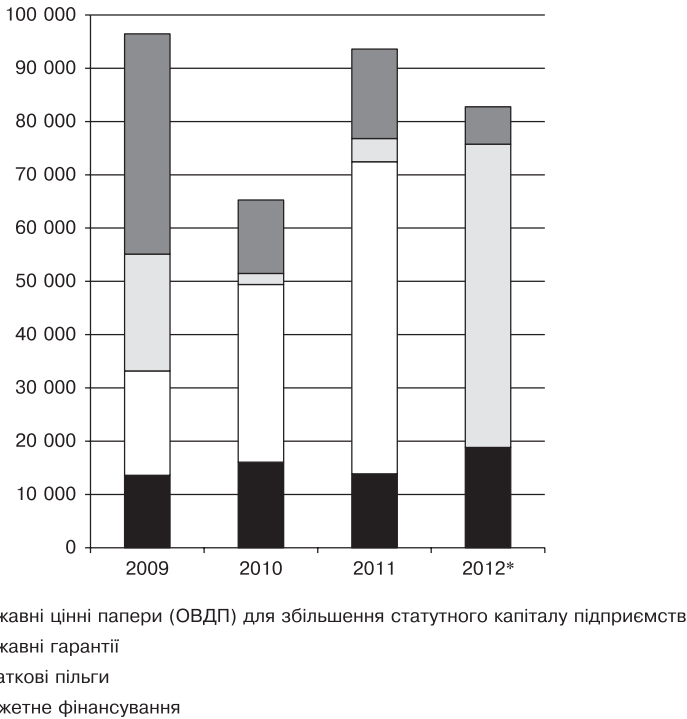
У 2011—2012 рр. було надано низку державних гарантій за проектами, які справді можна віднести до інвестиційних. Наприклад, державні гарантії ВАТ “Лисичанськвугілля” призначалися для технічного переоснащення та модернізації гірничошахтного обладнання. Укрексімбанк залучив кошти від МБРР для реалізації проектів з енергоефективності та сприяння експорту. Однак найбільші за обсягом державні гарантії для реалізації проектів отримали НАК “Нафтогаз України” (заміщення природного газу вугіллям вітчизняного видобування) та ПАТ “Державна продовольчо-зернова корпорація України” (діяльність у сфері сільського господарства).

Зростання кількості наданих державних гарантій інвестиційного спрямування можна вважати позитивною тенденцією, проте саме по собі таке спрямування не свідчить про результативність. Так, якщо певний інвестиційний проект є потенційно прибутковим, то він теоретично не повинен мати труднощів із залученням фінансування з приватного сектору. Для приватних інвесторів найважливішим орієнтиром є інвестиційна привабливість проекту, тоді як при виборі підприємств для підтримки за рахунок бюджетних коштів головними орієнтирами є, зокрема, національні інтереси та соціальна доцільність. Але це може призводити до того, що проекти, котрі підтримуються державою, не будуть інвестиційно окупними. Так, у 1990-х роках в Україні більш ніж 90 % гарантованих державою кредитів поверталось за рахунок бюджетних коштів [2, с. 140].

Уникнути такого ризику можна, якщо надавати державні гарантії для масштабних і важливих для країни інвестиційних проектів, під які (через необхідність значного фінансування) досить складно залучити кошти на фінансових ринках. Окрім того, державної підтримки, зокрема гарантій за кредитами, потребують напрями, які не дуже привабливі з позицій інвесторів, однак містять значні вигоди для суспільства (наприклад, у сфері екологічного підприємництва, енергоефективності, розвитку нових технологій тощо).

В умовах глобальної фінансової кризи в Україні почали застосовуватися заходи, спрямовані на державну підтримку стратегічно важливих банків та НАК “Нафтогаз України”, які у 2009—2011 рр. перебували у скрутному фінансовому становищі. Новим інструментом такої підтримки став випуск облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП), призначених для поповнення статутного капіталу НАК “Нафтогаз України”, Укргазбанку, Банку “Київ”, Родовідбанку, Укрексімбанку та Укргідроенерго. Всього з цією метою у 2009 р. було випущено ОВДП на суму 41,35 млрд грн, у 2010 р. — 13,79 млрд, у 2011 р. — 16,8 млрд, у 2012 р. — 7 млрд грн.

Таким чином, у кризовий 2009 р. спостерігалися найбільші обсяги державної підтримки підприємств, хоча далі вона також надавалася у значних обсягах (рисунок). Очевидна тенденція до збільшення частки податкових пільг у структурі бюджетно-податкової підтримки підприємств порівняно з іншими інструментами, тоді як обсяги підтримки у вигляді державних гарантій та ОВДП для збільшення статутного капіталу окремих підприємств значно різняться.

* За 2012 р. немає даних про бюджетно-податкову підтримку підприємств з допомогою податкових пільг.

Джерело: побудовано автором.

Рисунок. Динаміка бюджетно-податкової підтримки підприємств у 2009—2012 рр., млн грн

Всього у 2009—2011 рр. обсяги бюджетно-податкової підтримки підприємств сягнули 6—10,5 % ВВП (10,5 % ВВП у 2009 р., 6 % ВВП у 2010 р. та 7,1 % ВВП у 2011 р.). Однак втрати держави від надання підтримки на практиці є меншими, оскільки виплати за ОВДП та погашення заборгованості за кредитами під державні гарантії відбуватимуться частинами й у подальші роки. Більше того, ймовірно, що деякі позики під державні гарантії погашатимуться підприємствами самостійно, а тому відповідні втрати держави будуть мінімальними.

Водночас, навіть якщо враховувати тільки ті інструменти бюджетно-податкової підтримки, втрати від яких для держави відбуваються вже в момент їх надання, а саме бюджетне фінансування та податкові пільги, то обсяги такої підтримки все одно негативно позначаються на державному бюджеті. Наприклад, частка податкових пільг і бюджетного фінансування у ВВП у 2009 р. становила 3,6 %, у 2010 р. — 4,5, а в 2011 р. — 5,5 %.

Підсумовуючи, можемо зробити такі висновки. Розширення переліку інструментів бюджетно-податкової підтримки протягом останніх років та збільшення їхніх обсягів негативно позначаються на ринковому конкурентному середовищі, оскільки одні підприємства опиняються у вигідніших умовах порівняно з іншими. В Україні бюджетно-податкову підтримку зазвичай отримують проблемні підприємства та галузі, яким важко конкурувати на ринку. За таких умов конкурентоспроможні підприємства, що не мають підтримки, опиняються в гірших умовах, і це може їх дестимулювати.

Важливим напрямом підвищення результативності державної підтримки підприємств має бути запровадження вимоги її цільового використання на реалізацію інвестиційних проектів розвитку та модернізації підприємств, а також на інноваційну діяльність. Податкові пільги та програми бюджетного фінансування зазвичай не передбачають такої вимоги.

Для переорієнтації бюджетно-податкової підтримки на цілі економічного розвитку потрібно передбачити спрямування відповідних заходів не тільки на інвестиційні проекти та модернізацію підприємств, а й на забезпечення науково-технологічного прогресу та стимулювання критично важливих високотехнологічних галузей. В Україні основні обсяги державної допомоги отримують підприємства та галузі енергетичної сфери, вугільної промисловості й сільського господарства, переважна більшість яких не належить до середньо- чи високотехнологічного виробництва. Водночас машинобудування та високотехнологічний сектор одержують набагато меншу підтримку, хоча саме ці напрямки необхідно розвивати для створення інноваційно орієнтованої економіки.

Більше того, підтримка відновлювальної енергетики, яку можна віднести до високотехнологічних галузей, була переважно представлена у вигляді податкових пільг для імпорту іноземного обладнання (у 2011 р. 2,5 із 3,6 млрд грн).

Податкове стимулювання науково-дослідної діяльності підприємств є загальноприйнятим як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються. Зокрема, це стосується пільг з податку на прибуток підприємств для науково-дослідної діяльності на підприємствах. За таких умов підприємницький сектор не отримує стимулів до інвестування в інновації та розвиток високотехнологічного виробництва. Для підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки потрібні сучасні механізми податкового стимулювання інноваційної діяльності суб'єктів господарювання.

Список використаних джерел

1. *Луніна І. О.* Державні гарантії у перехідній економіці: теоретичний аналіз і досвід України / І. О. Луніна // *Економіка України*. — 1999. — № 12. — С. 19—29.
2. *Луніна І. О.* Державні фінанси України в перехідний період / І. О. Луніна. — Х. : Форт, 2000. — 296 с.
3. *Запатріна І. В.* Розвиток державної підтримки публічно-приватного партнерства в Україні / І. В. Запатріна // *Економіка і прогнозування*. — 2011. — № 3. — С. 9—24.
4. *Баліцька В. В.* Капітал підприємств в Україні: тенденції, пріоритети / В. В. Баліцька ; Ін-т екон. та прогнозув. — К., 2007. — 388 с.
5. *Соколовська А. М.* Проблеми моніторингу ефективності надання податкових пільг в Україні / А. М. Соколовська // *Фінанси України*. — 2011. — № 3. — С. 42—53.
6. Бюджетна підтримка та податкове стимулювання національної економіки України : монографія / за заг. ред. Л. Л. Тарангул ; Нац. ун-т ДПС України. — Ірпінь, 2012.
7. Інформація про втрати бюджету внаслідок податкових пільг за 2011 рік / Мін-во доходів і зборів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://minrd.gov.ua/dodatкова-informatsiya/eksklyuziv-vid-departamenti/departament-prognozuvannya-/povidomlennya-z-pitan-prog/59695.html>.
8. Надприбутки фармкомпаній за рахунок здоров'я українців [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16726563>.
9. *Марчак Д.* Какие отрасли больше всего экономят на налоговых льготах / Д. Марчак [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forbes.ua/nation/1339688-kakie-otrasli-bolshe-vsego-ekonomyat-na-nalogovyh-lgotah>.
10. Інформація щодо фактичного стану кредитів, залучених під державні гарантії у 2011 році (станом на 20.05.2011) / Мін-во фінансів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=74685.
11. Інформація про надані державні гарантії за 2012 рік / Держ. казнач. служба України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=185635>.
12. Звіт про платежі з виконання державою гарантійних зобов'язань / Держ. казнач. служба України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=185635>.